

IRENA SZCZEPANKOWSKA
Uniwersytet w Białymstoku

Konceptualizacja kategorii prawo w polszczyźnie. Model sieciowy struktury semantycznej

CONCEPTUALIZATION OF THE CATEGORY „LAW” IN THE POLISH LANGUAGE. NETWORK MODEL OF SEMANTIC STRUCTURE

Abstract

Definitions of the category law in dictionaries of Polish language already from the time of Old Polish language suggest that we deal with a complex conceptual structure, the basis of which are certain areas of human physical and social experience and knowledge resulting from mental processing of this experience.

In the article I present a process of developing this category of concept in the Polish language using properties of the so called network model, that is a scheme proposed by R. Langacker for describing semantic structure of polisemic category. According to this model the meaning of a polisemic category can be presented as a system of nodes of an extensive network that are joined by similarity relations (extensions based on metonymy and metaphor) as well as relations between the scheme and its concretizations resulting from noticing what different meanings have in common. The polisemy of a word *law* that resulted from the process of extending initial meaning connected with concrete contexts of expressions in use to include new meanings (and yet indicating some family similarities in the chains of consecutive transformations) originating in result of placing other domains on initial domains that profile (that is distinguish, expose into the foreground) specified aspects of meaning.

The process of profiling reflects the mechanism of conceptualization (creating concepts) mirrored at onomasiological level. Linguistic units, that is structures which originated in the process of reinforcing a certain cognitive path, designate an element being profiled but at the same time they are knots of access to the base, that is entire network of concepts which have common conceptual base; they are somehow presupposed by a certain expression making an element of interpretation frame for the element being profiled by a predicate; therefore, a network model of the category law covers semantic substructures of the meanings of guilt and court as well.

Najstarsze dokumenty słowiańskie poświadczają wiele podobieństw w rozwoju wyrazów opartych na psł. rdzeniu *prav-* w całej rodzinie językowej (zob. Erikson 1967, Lizisowa 1995, 55-77). Definicje kategorii w słownikach języka polskiego już od staropolszczyzny wskazują na to, że mamy do czynienia ze złożoną strukturą konceptualną, u której podstaw znajdują się pewne obszary ludzkiego doświadczenia fizycznego i społecznego oraz wiedzy będącej wynikiem umysłowe-

go przetwarzania tego doświadczenia. Używając kognitywistycznej terminologii R. Langackera, można powiedzieć, że w kształtowaniu struktury semantycznej kategorii 'prawo' brały udział różne „domeny”¹, czyli struktury konceptualne, zarówno „podstawowe” (przestrzeń fizyczna), jak i bardziej abstrakcyjne, złożone obszary wiedzy (wnioskowania o relacjach opozycji i zależności między zjawiskami i osobami, kategorie oceny epistemicznej i etycznej zachowań, pojęcia modalności deontycznej itp.). Polisemia wyrazu *prawo* – zaświadczona już w średniowiecznej polszczyźnie (A. Zajda wyodrębnia 9 znaczeń szczegółowych nazwy w XV wieku, zob. 1990, 46) – wynikała z procesu rozszerzania sensu wyjściowego, związanego z konkretnymi kontekstami użycia wyrażenia, o nowe sensy (lecz wykazujące pewne podobieństwa rodzinne w łańcuchach kolejnych przekształceń), powstałe w rezultacie nakładania na struktury wyjściowe innych domen, „profilujących” określone aspekty znaczenia². Proces profilowania odzwierciedla mechanizm konceptualizacji (tworzenia pojęć) odwzorowany na płaszczyźnie onomazjologicznej. Jednostki językowe, czyli struktury powstałe w procesie utrwalania danej „ścieżki kognitywnej”, desygnują element profilowany, ale są zarazem „węzłami dostępu” do „bazy”, do całej sieci pojęć, które mają wspólną podstawę konceptualną, są niejako presuponowane przez dane wyrażenie, stanowią element „ramy interpretacyjnej”³ dla elementu profilowanego przez dany predykat. Procesom rozbudowywania sieci znaczeń towarzyszy również wytwarzanie, na bazie sensu podstawowego i znaczeń rozszerzonych, bardziej abstrakcyjnej, schematycznej reprezentacji sensu uogólniającej znaczenia szczegółowe, dlatego w strukturze semantycznej wyrażenia możemy wyodrębnić różne poziomy.

Działanie modelu sieciowego (*network model*), proponowanego przez R. Langackera (por. zwłaszcza: Langacker 1987, rozdz. IV) dla przedstawienia struktury

¹ Według R. Langackera (zob. 1987, 147-216), treści konceptualne wyrażenia są określane przez „domeny kognitywne”, czyli obszary naszego doświadczenia fizycznego, społecznego, mentalnego, przy czym istotne jest rozróżnienie między „domenami podstawowymi” (przestrzeń fizyczna, czas, barwa, temperatura, wysokość głosu), czyli elementarnymi wymiarami doświadczenia determinowanego przez nasze zmysły, a „domenami niepodstawowymi”, które obejmują wiedzę z dowolnej dziedziny i o dowolnym stopniu złożoności.

² W teorii Langackera (1987, 1995, 2005) pojęcia „profilu” i „profilowania” – jak cały metajęzyk lingwistyki kognitywnej – odnoszą się do procesów poznawczych, subiektywnego przetwarzania wiedzy przez umysł poznający i kodowania rezultatów tych procesów w języku. „Profil” jest w jego pracach stosowany w ścisłym związku z pojęciem „bazy konceptualnej”, która jest zbiorem pewnych domen poznawczych: doświadczenia zmysłowego i zespołu pojęć złożonych z wielu informacji. Obszar wiedzy, na którym skupia się uwaga podmiotu poznającego, czyli „scena” podlega swoistemu mentalnemu „obrazowaniu”, a najważniejszym elementem tego obrazowania jest – jak to określa Langacker – operacja „narzucania profilu na bazę”, tj. wyróżniania, „podświetlania” w obrębie bazy niektórych elementów, zyskujących w ten sposób status desygnatów (elementów profilowanych, desygnowanych), a usuwanie pozostałego obszaru w cień (do tła), stąd metafora sceny modelowanej przez układ „figura/tło”.

³ Pojęcie „bazy konceptualnej”, złożonej z wielu domen poznawczych, względem których dana jednostka symboliczna jest rozumiana i definiowana, przypomina model „ramy interpretacyjnej” w ujęciu Ch. Fillmore’a (1982).

semantycznej kategorii polisemicznej warto prześledzić na przykładzie kształtowania struktury kategorialnej ‘prawo’ w polszczyźnie⁴. Zgodnie z tym modelem znaczenie kategorii polisemicznej można przedstawić jako układ węzłów rozległej sieci, powiązanych relacjami podobieństwa (rozszerzenia oparte na metonimii i metaforze) oraz relacjami między schematem i jego konkretyzacjami, wynikające z dostrzeżenia tego, co wspólne różnym sensom. Uwzględniając perspektywę historyczną, należy pamiętać o tym, że znaczenie B, które jest efektem rozszerzenia sensu wyjściowego A, może zyskać z biegiem czasu, rangę sensu centralnego danej kategorii X, podczas gdy sens pierwotny wyjściowy zostaje zmarginalizowany i wychodzi z użycia lub daje podstawę innej kategorii (Y) o nieczytelnym dla zwykłych użytkowników języka związku semantycznym z kategorią X. W świadomości współczesnych Polaków pojęcie ‘prawo’ przywołane w zwrocie „prawo nakazuje” jest homonimiczne względem ‘prawa’ w zwrocie „skręć w prawo”. Etymologia nazwy (por. SEB, Lizisowa 1995, 58-60) wskazuje jednak na wspólny sens wyjściowy obu kategorii pojęciowych i zarazem pierwszy etap formowania się kategorii 1, której strukturę sieciową można przedstawić następująco:

Na pierwszym etapie ewolucji centralną kategorią (1) w sieci jest opozycja między kluczowymi pojęciami przestrzennymi: *prawy*, *prosty* ‘skierowany do przodu, na wprost’ (psł. pień *pra-* / *pro-* ‘naprzód, prosto’), w opozycji do *krzywy*, *lewy* (psł. rdzenie *krei-*, *lai-*) ‘odchylony od pionu, wygięty, wykrecony’. Z czasem ta centralna opozycja uległa uszczegółwiającej dyferencjacji, stając się źródłem kategorii 2, obejmującej pojęcia antonimiczne: *prosty* (*prawy*) vs *krzywy*, które określają kształt przedmiotów fizycznych, oraz kategorii 3: domena przeciwstawnego ukierunkowania przestrzennego (wyznaczona przez opozycję znaczeniową centralnych morfemów prasłowiańskich) łączy się tutaj z domeną doświadczenia fizycznego związanego z funkcjami części ciała (rąk służących m.in. do wskazywania położenia i kierunku w stosunku do miejsca usytuowania osoby), dając podstawę trójczłonowej relacji między określeniami kierunku: *na prawo*, *na wprost*, *na lewo*, z centralną w ramach tej kategorii opozycją wiążącą znaczenie przymiotnika *prawy* ‘położony po prawej ręce’ ze znaczeniem *lewy* ‘położony po lewej ręce’. Kategoria 3 rozwija się już dalej samodzielnie, dając także podstawę rozszerzeniom metaforycznym (por. np. opozycję pojęciową: *prawica* – *lewica*), którymi nie będziemy się dalej zajmować, bo interesuje nas tutaj rozwój kategorii 1., związanej z kształtowaniem się pojęć prawa i sądu.

⁴ W przedstawieniu struktury semantycznej pojęcia odwołuję się do szczegółowych analiz osiemnastowiecznej polszczyzny prawnej, które przeprowadziłam w osobnym opracowaniu (zob. Szczepankowska 2004, cz. I) oraz wyników wcześniejszych badań staropolskiej terminologii prawnej, w tym przede wszystkim do pracy M.T. Lizisowej (1995).

Schemat I: model sieciowy kategorii 'prawo'

Już na pierwszym etapie konceptualizacji na bazie relacji przestrzennych – których fundamentalny charakter dla organizacji struktur pojęciowych był od dawna doceniany w ramach tzw. gramatyki przestrzeni, a zwłaszcza w ramach teorii metafory w ujęciu kognitywnym J. Lakoffa i M. Johnsona (1980) – ujawniło się działanie czynnika aksjologicznego, który jest nieodłącznie związany z ludzkim, subiektywnym i wartościującym, poznaniem. Nacechowanie pozytywne związało się z wyrażeniami *prawy, prosty*, a negatywne – z wyrażeniami *krzywy, lewy* (por. 1a). Nad przestrzennym różnicowaniem funkcji podstawowych rdzeni prasłowiańskich nadbudowana została opozycja znaczeń przenośnych – przymiotnik *prawy* nabrał znaczenia przenośnego i modalnościowego (1b), związanego z kwalifikowaniem zachowań, czynności: 'taki, jaki powinien być, słuszny, właściwy, prawdziwy' w opozycji do *krzywy, lewy* 'niewłaściwy, mylny, fałszywy, stp. łżywy' – w przekładach tekstów biblijnych słowiańskie *praw(y)* odpowiada gr. *ορθος, ευθος*,

łac. *rectus, directus, verus, iustus*. Niektórzy badacze (por. Lizisowa 1995: 77-83) wnioskuje w związku z tym, że znaczenia przymiotnika *prawy* i następnie rzeczowników *prawo* (w językach zachodniosłowiańskich) oraz *prawda* (u Słowian południowych i wschodnich) ukształtowały się pod wpływem greckiego pierwowzoru. Ze względu na podobną ewolucję niemieckiego *das Recht* Eriksson (1967: 64) uznaje zachodniosłowiańskie *prawo* za kalkę semantyczną niemieckiego wzorca, związaną przede wszystkim z niemieckim pośrednictwem chrystianizacyjnym, a także z przejmowaniem instytucji prawa miejskiego. Trzeba jednakże podkreślić, że jeśli mamy tutaj do czynienia z zapożyczeniem, to dotyczy ono nie tyle gotowego pojęcia, co odwzorowania pewnej „ścieżki konceptualizacyjnej”, która została wpisana w ramy gotowych opozycji pojęciowych, wykształconych na podstawie rodziny, prasłowiańskiej, wspólnej wszystkim językom słowiańskim⁵.

W zabytkach staropolskich przysłówki *prawo* jest używany w funkcji modalizatora wartościującego w wypowiedziach charakteryzujących postawę (działanie) osobowego podmiotu: zwroty typu X czyni coś prawo znaczący ‘X czyni słusznie, należycie, dobrze, właściwie, sprawiedliwie, zgodnie z prawdą’, np. *X sądzi prawo, mówi prawo* itp.; z punktu widzenia składniowego przysłówki był więc tutaj predykatem drugiego stopnia, modyfikatorem całego zdania, wyrażającym ocenę nadawcy, który wartościował czynność agensa jako *prawą*, czyli ‘taką, jaka powinna być’ (zob. Lizisowa 1995: 62-63).

Drugi etap ewolucji pojęcia wyznacza substancywizacja przysłówka *prawo*, związana z operacją uogólnienia wspólnej cechy działań ocenianych jako „prawne”, czyli ‘słuszne’, co powoduje kolejne rozszerzenie sieci (1c). Procesy adverbializacji formy rodzaju nijakiego *prawo* jako orzecznika wartościującego w zdaniach typu (*Ktoś czyni prawo komuś według czegoś* ‘ktoś czyni tak, jak trzeba czynić ze względu na pewną normę’) i substancywizacji (w zdaniach *Ktoś ma prawo jakiegoś*) utrwaliły w nazwie znaczenie *nomen abstractum* ‘słuszność posiadania, działania’ (1c). Na tym etapie dochodzi już jednak do pewnej specjalizacji pojęcia ‘prawo’ poprzez proces metonimicznego uszczegółowienia do kategorii ‘ocena słuszności w odniesieniu do czyjejś sprawy; to, że coś komuś przysługuje, uprawnienie’ – ocena ta była dokonywana ze względu na podstawowe źródła norm postępowania w społeczeństwie średniowiecznym, czyli zwyczaj społeczny lub nakaz władcy. Ocena, że X ma słuszne uprawnienie do czegoś, a Y zostaje oddalony od uprawnienia, czyli „jest w winie” była przedmiotem sądu, tj. orzeczenia wydanego w specjalnym procesie „dochodzenia do prawa”. Już w staropolskich wypowiedziach prawnych – jak dowodzi M. T. Lizisowa (1995: 87-91) – ujawnia się ścisła współzależność pojęć ‘prawa’ i ‘winy’, które wzajemnie się warunkowały (presuponowały): w konkretnych użyciach wyrażen *prawo* znaczący „słuszność uprawnienia jednej osoby (do czegoś) w związku z obowiązkiem (powinnością) drugiej osoby”,

⁵ Podobną interpretację przyjęła M. Wojtyła-Świerzowska (2006, 69-70), dowodząc, że religijne (chrześcijańskie) i ściśle prawne znaczenie leksemów *prawy, prawda, prawo* zostało oparte na wykształconym już w prasłowiańszczyźnie dodatnim wartościowaniu pojęć przez nie desygnowanych.

a *wina* wyrażała „zarzucanie powinności drugiej osobie (roszczenie do tego samego) w związku ze słusznością uprawnienia pierwszej osoby” (tamże: 89). Komplementarność ta pozwalała na elipsę w konkretnych wypowiedziach jednego z tych pojęć: stwierdzenie, że X ma prawo oznaczało ‘to, że X ma swoje uprawnienie i zarazem Y jest zobowiązany’.

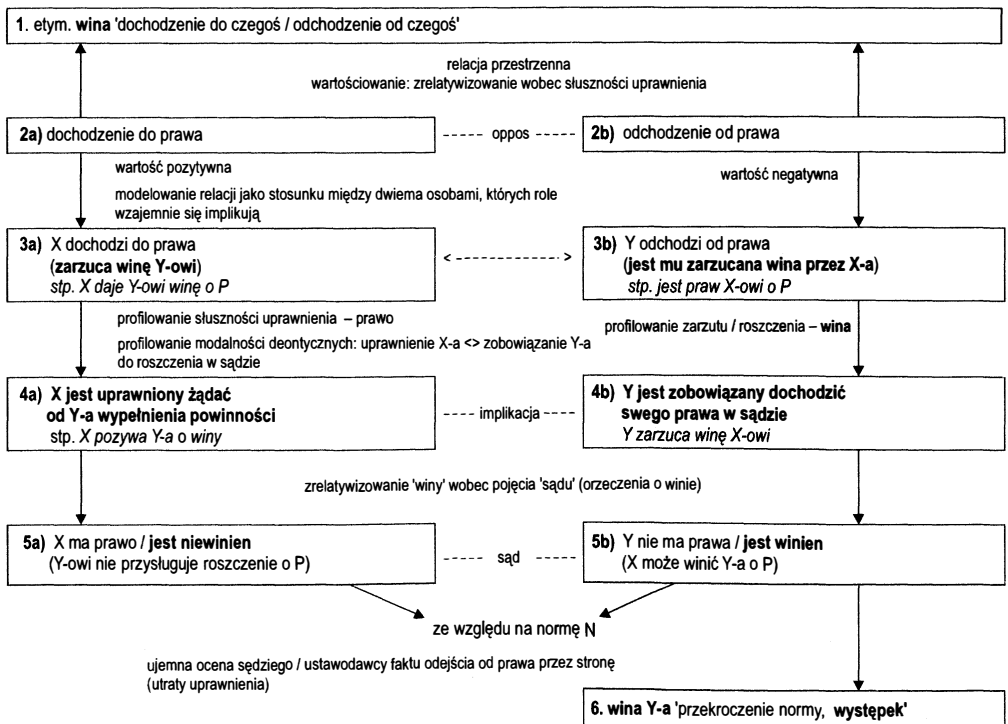
Ważnym elementem konceptualizacji ściśle prawnej jest powiązanie pojęć *prawa* i *winy* z pojęciem sądu w sensie ‘orzeczenia, zdania o czymś’ relacją podporządkowania: „ktoś (Z) orzeka, że X ma prawo / Y jest w winie” > „orzeczenie Z-a o prawie / winie jest sądem”. Wypowiedź taka wyrażała ocenę słuszności postępowania (1e) i zarazem wskazywała poszczególne pomiotom stosunku prawnego sposób zachowania się. W tym sensie *prawo* jest rozumiane jako nakaz słuszności w stosunkach prawnych (orzeczenie sądu jest nakazywaniem prawa, czyli słuszności uprawnienia, lub nakazem odejścia od prawa, czyli *winy*), a więc jako wypowiedź dyrektywalna (1f). Konwersywność pojęć *prawa* i sądu zawarta w tym wnioskowaniu doprowadzi do metonimicznego zastępowania nazw *prawo* i *sąd* w pewnych kontekstach, jak: *wyrzec / wydać prawo* – *wyrzec / wydać sąd, czynić prawo/ prawem/ prawnie* – *czynić w sądzie; sądzić się* – *prawować się, stawić się do sądu* – *stawać do prawa*. Ponieważ orzekanie o słuszności działania jest istotą aktu sądenia, to na gruncie języka prawnego zwroty *wyrzec prawo, wydać prawo* były używane w znaczeniu ‘ocenić, osądzić, wydać wyrok’, czyli ‘orzec, co jest prawem w danej sprawie’.

W drodze dalszego rozszerzenia metonimicznego wypowiedź nakazująca jest interpretowana jako akt performatywny, ustanawiający normę prawną, której treść wyraża zdanie: *Prawo jest ustanowione i obowiązuje X-a i Y-a*. Tak rozumiane „prawo przedmiotowe” jest podstawą, przyczyną aktu sądenia, co wyrażają zwroty typu *sądzić prawem (jakim) / podług prawa*. Znaczenie ‘norma prawa stanowionego’ jest kolejnym węzłem struktury sieciowej (1g) powstałym w rezultacie metonimicznego rozszerzenia. Rzeczownik *prawo* wyrażający treść wypowiedzi oceniającej słuszność w stosunku między podmiotem uprawnionym a zobowiązanym wyrażał zarazem treść dyrektywy, tj. wypowiedzi nakazującej słuszność. Wypowiedź *X ma prawo do czegoś* była stosowana nie tylko do stwierdzenia słuszności czyjegoś uprawnienia, ale mogła mieć moc illokucyjną dozwolenia, podobnie jak w zanegowanej predykcji wyrażała zakaz działania: *X nie ma prawa czynić P*. W odpowiednim kontekście wypowiedź taka zyskiwała funkcję performatywną i była aktem ustanowienia normy, wzorca postępowania dla adresatów, czyli *prawa*. Rzeczownik *prawo* zatem jako predykat kwalifikujący działanie (posiadanie) osobowego podmiotu ze względu na słuszność, stawał się wykładnikiem woli osobowego normodawcy – zaczynał więc oznaczać ‘to, według czego orzekano, że coś jest słuszne’. W takim użyciu leksem *prawo* staje się bliski znaczeniowo nazwom takim, jak: *norma, reguła* (stp. *prawidło*), *przepis*, scs. *zakon*, łac. *ius*, nm. *das Recht*. Tak rozumiany rzeczownik *prawo* może być użyty w pozycji podmiotu przy czasownikach otwierających miejsce dla argumentu osobowego w tej pozycji (*prawo naucza kogo*) lub w pozycji dopełnienia przy predykatkach wyższego rzędu,

otwierających miejsce dla argumentu nieprzedmiotowego (*ktoś ustanawia / ogłasza prawo*), stając się wykładnikiem pojęcia ogólnego i zarazem profesjonalnego.

Przedstawiony wyżej model struktury sieciowej odzwierciedla proces konceptualizacji kategorii centralnej w polu pojęć prawnych, ale może być też rozpatrywanym na płaszczyźnie synchronicznej modelem struktury pojęciowej na określonym etapie ewolucji świadomości prawnej. Analiza statutów staropolskich potwierdza aktualizację na poziomie wypowiedzi prawnej wszystkich wyodrębnionych sensów, ujętych wyżej (w koniecznym uproszczeniu) jako węzły sieci znaczeniowej kategorii. Problematyczne jest natomiast ustalenie stopnia wyrazistości poszczególnych znaczeń, a zwłaszcza dalszej ewolucji ich wzajemnych powiązań w ramach sieci i hierarchii znaczeń. Przyjmujemy bowiem, że posługiwanie się konkretnymi znaczeniami danej nazwy (w ustalonych połączeniach leksykalnych) i ich rozumienie nie musi wynikać z rozpoznawania schematycznej, całościowej reprezentacji danej kategorii i jej związków z innymi kategoriami, co nie znaczy, że użytkownicy języka nie mają wyobrażenia o takiej reprezentacji i związkach (choć zapewne nie wszyscy w takim samym stopniu).

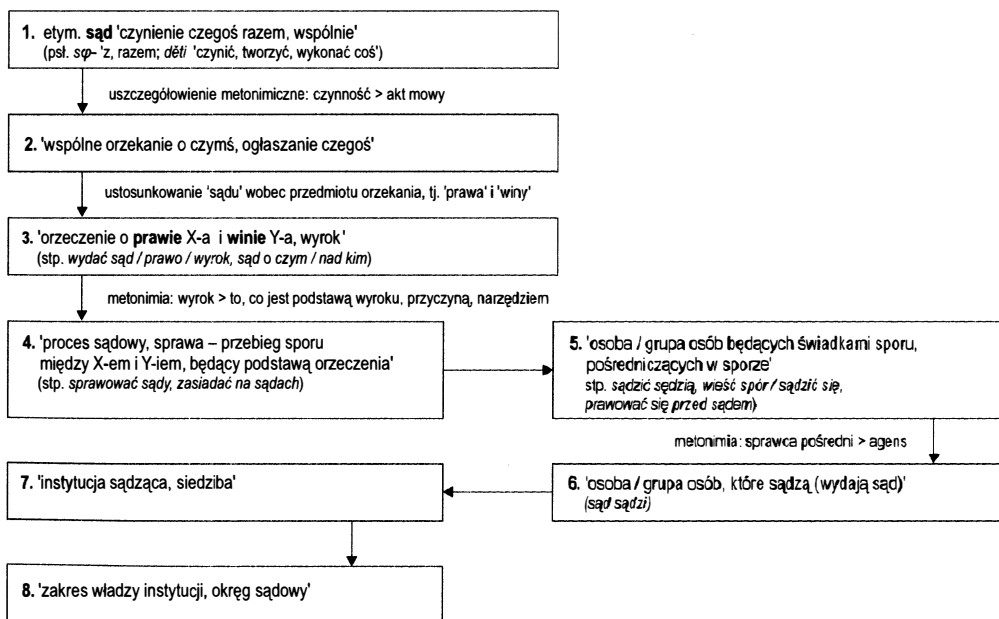
Schemat II: struktura kategorii 'wina'

Celem uszczegółowienia modelu przedstawionego powyżej warto schematycznie przedstawić strukturę kategorii kluczowych w zrozumieniu pojęcia 'prawo', a mianowicie pojęć 'winy' i 'sądu'.

Z przedstawionego wyżej modelu kategorii 'wina' wynika, że podstawą sieci znaczeń jest, podobnie jak w przypadku kategorii 'prawo', pojęcie przestrzenne: praindoeuropejski rdzeń *uei-/ ui-* wnosił znaczenie ruchu obiektu ukierunkowanego adlatywnie lub ablatywnie (od – do). Opozycja ukierunkowania adlatywnego i ablatywnego łączy się konceptualnie z oceną aksjologiczną niesioną przez kategorię 'słuszne – niesłuszne'. Wina w takiej relacji oznacza odchodzenie od prawa, czyli słuszności uprawnienia (2b) osoby Y w związku z tym, że X ma prawo, dochodzi do prawa (2a). Znaczenia a) i b) na kolejnych poziomach schematu ukazują relacyjny charakter kategorii; w systemie pojęć prawnych jej rozumienie odnosi się zawsze do kategorii 'prawa', czyli 'słusznego uprawnienia'. Wina oznacza zatem 'to, co jest zarzucane Y-owi przez X-a, słuszne roszczenie' (3b), a zarazem 'zobowiązanie Y-a do dochodzenia w sądzie swojego prawa' (4b). Zrelatywizowanie tej opozycji wobec pojęcia 'sądu', czyli 'orzeczenia o winie' i pojęcia 'normy postępowania' powoduje rozszerzenie kategorii pojęciowej 'wina', która jest rozumiana jako fakt wyrażony przez wypowiedź stwierdzającą: *Y jest winien przekroczenia normy* (5b), a następnie uszczegółowiony do kategorii 'działanie niezgodne z normą, występki, przestępstwo' (6).

Schemat III: konceptualizacja kategorii 'sąd'

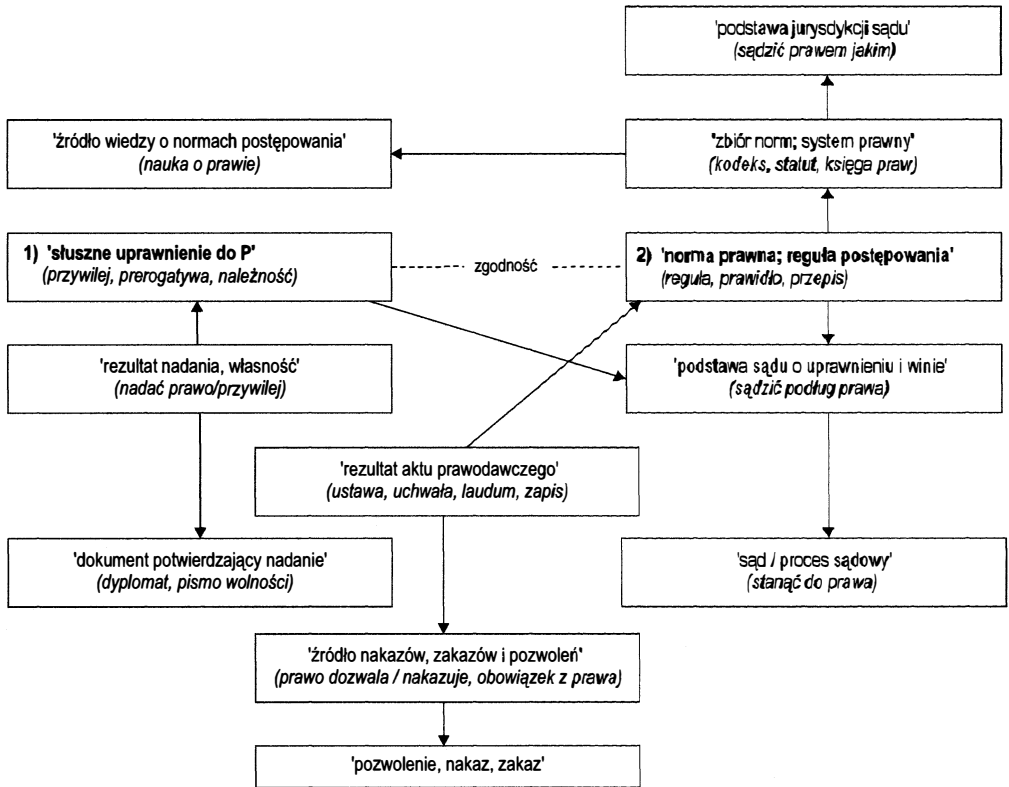

Schemat III przedstawia rozwój struktury semantycznej kategorii 'sąd' od treści 'czynność wykonywana wspólnie' (1), wynikającej ze znaczenia morfemów prasłowiańskich budujących kategorię *nomen actionis* (psł. prefiks s - 'z, razem'; psł. rdzeń *d-* związany z czasownikiem *děti* 'czynić, tworzyć, wykonać coś'), poprzez znaczenie 'akt mowy: wspólne orzekanie' (2) – wynikające z metonimicznego uszczegółowienia – do znaczenia ściśle prawnego, związanego z odniesieniem do przedmiotu orzekania, którym są abstrakcyjne fakty prawa i winy, wnoszące oceny postępowania osób i modalności prawne. Znaczenia 4-8 wynikają z metonimicznych rozszerzeń kategorii, przy czym warto zwrócić uwagę na wykształcenie się instytucjonalnego i osobowego odniesienia kategorii 'sąd' od stp. *sądzić sędzią* do późniejszego *sąd / sędzia sędzi* – zwroty te poświadczają zmianę pozycji sędziego, najpierw jako jedynie pośrednika w sporze sądowym (czyli sędzie w znaczeniu czynnościowym) toczonym przez przeciwników (strony), a następnie jako osoby najważniejszej, decydującej o przebiegu procesu i jego skutkach (wyroku).

W pracy poświęconej osiemnastowiecznej polszczyźnie prawnej (por. Szczepankowska 2004, cz. I) starałam się wydobyć poszczególne sensory aktualizowanych pojęć prawnych, analizując łączliwość składniowo-leksykalną odpowiednich wyrażeń w ramach wypowiedzi ustawodawczych, przyjmując, że sensory te złożą się na obraz danej kategorii. Analiza potwierdziła stabilność układu znaczeń szczegółowych i ich powiązań w ramach sieci, ale ujawniła również dalsze uszczegółowienia (znajdujące odzwierciedlenie w rozbudowie płaszczyzny onomazjologicznej) i zmiany hierarchii sensów.

W osiemnastowiecznej polszczyźnie prawnej centralne w sieci znaczeniowej kategorii są pojęcia prawa jako przywileju, traktowanego jako uprawnienie nienaruszalne, własność (1), będącego rezultatem czyjegoś nadania (w przeszłości), oraz prawa jako norm zapisywanych w nowo tworzonych ustawach, będących źródłem zamierzonych przez ustawodawcę uprawnień i obowiązków podmiotów prawa (2). Relacja między przywilejami a prawem stanowionym ma charakter dynamiczny; jest w XVIII stuleciu przedmiotem żywego dyskursu publicznego, obejmującego szersze tło polemiki nad granicami wolności obywatelskiej i zmianami ustrojowymi (zob. na ten temat: Szczepankowska 2000). Zgodność oznacza w przedstawionym wyżej modelu raczej dostosowywanie prawa stanowionego do istniejących „wolności szlacheckich” (próbę zmiany tej hierarchii podjął A. Zamoyski w analizowanym zbiorze praw, który jednakże nie został wprowadzony w życie. Pozostałe znaczenia, wyodrębnione w sieci i przedstawione w schemacie IV, są rezultatem rozszerzeń opartych na uszczegółowieniach lub uogólnieniach metonimicznych.

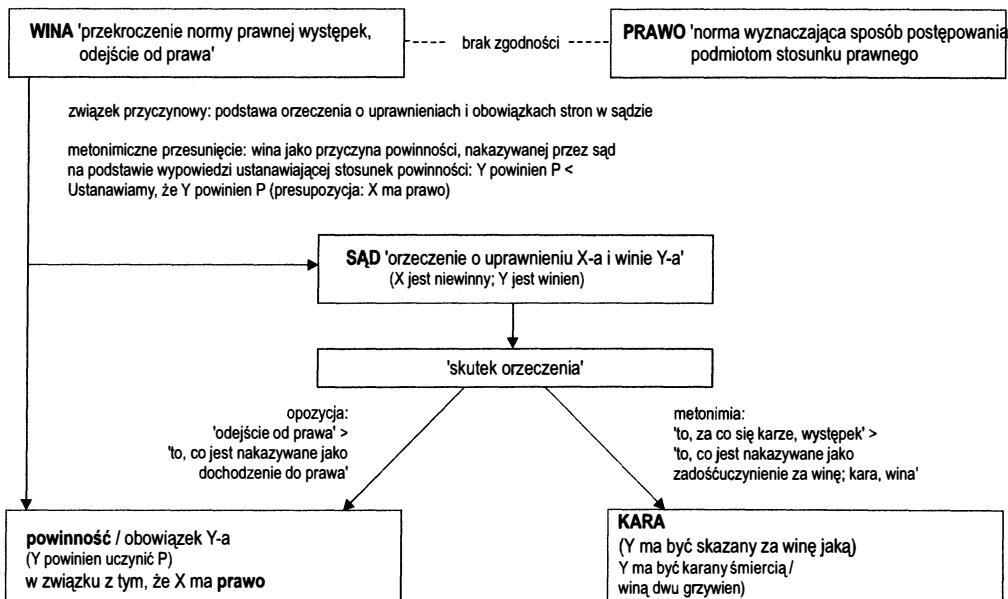
Schemat IV: struktura kategorii 'prawo'
 (na podstawie XVIII-wiecznego „Zbioru praw sądowych” Andrzeja Zamoyskiego;
 szczegółową analizę pojęcia zawiera osobne opracowanie: Szczepankowska 2004,
 cz. I, rozdz. II, p. 1).

Schemat V przedstawia wzajemne relacje najważniejszych pojęć budujących niejako pole semantyczne 'prawa' w XVIII wieku. Zasadnicza zmiana w tym modelu, jaka dokonała się później (głównie w społeczeństwach z kręgu cywilizacji europejskiej), wiąże się podporządkowaniem prawa rozumianego jako 'uprawnienie, przywilej' (współcześnie prawnicy określają je „prawem podmiotowym”) prawu rozumianemu jako 'norma stanowiona, przepis postępowania' (obecnie określane jako „prawo przedmiotowe”), ponieważ źródłem uprawnień indywidualnych podmiotów jest powszechnie obowiązujące prawo stanowione. Pewna zmiana dotyczy także wyraźniejszego rozróżnienia (głównie onomazjologicznego) między kategoriami *winy* 'przekroczenia normy prawnej, przestępstwa', *powinności* 'obowiązkowego zadośćuczynienia za winę' i ogólnie 'obowiązku wynikającego z nakazu prawnego' oraz *kary* 'zapłaty za winę'. Jeszcze w XVIII wieku na skutek metonimicznego powiązania (przyległości sensów) wszystkie te trzy znaczenia mogły

być wyrażane nazwą *wina*, odnoszącą się do polisemicznej kategorii pojęciowej (zob. Szczepankowska 2004, 306 i n.).

Schemat V: Schemat sieciowy stosunku pojęć: 'wina', 'powinność', 'prawo', 'sąd' i 'kara' (w XVIII-wiecznym prawie)

Literatura (cytowana)

- Eriksson G., 1967, *Le nid prav- dans son champ semantique. Recherches sur le vocabulaire slave*, „Acta Universitatis Stockholmiensis” 12, Stockholm-Uppsala.
- Fillmore Ch.J., 1982, *Frame Semantics*, [w:] *Linguistics in the Morning Calm*, Selected Papers from SICOL – 1981, Seul, s. 111-137;
- Lakoff J., Johnson M., 1980, *Metaphors We Live by*, Chicago.
- Langacker R.W., 1987, *Foundations of Cognitive Grammar*, vol. I: *Theoretical Prerequisites*, Stanford.
- Langacker R.W., 1995, *Wykłady z gramatyki kognitywnej, Kazimierz nad Wisłą, grudzień 1993*, red. H. Kardela, Lublin.
- Langacker R.W., 2005, *Wykłady z gramatyki kognitywnej. Lublin 2001*, Lublin.
- Lizisowa M.T., 1995, *Podstawowe terminy prawne w statutach staropolskich na tle słowiańskim (studium semantyczne)*, Kraków.
- SEB – A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1985.
- Szczepankowska I., 2000, *Modelowanie pojęcia 'wolność' w „Listach patriotycznych” Józefa Wybickiego*, „Białostockie Archiwum Językowe” 1, s. 145-158.

- Szczepankowska I., 2003, *Konceptualizacja pojęcia „prawo” w dobie oświecenia (na materiale Listów patriotycznych Józefa Wybickiego)*, „Poradnik Językowy” 2, s. 3-16.
- Szczepankowska I., 2004, *Język prawny I Rzeczypospolitej w „Zbiorze praw sądowych” Andrzeja Zamoyskiego, cz. I: Pojęcia prawne*, Białystok.
- Wojtyła-Świerzowska M., 2006, *Prastowiańskie dziedzictwo leksykalne w polskim słownictwie prawnym: prawo, zakon, cena, wina, kara, [w:] Lizisowa M.T. (red.), Język w urzędach i w sądach*, Kraków, s. 67-74.
- Zajda A., 1990, *Staropolska terminologia prawnicza (do 1500 r.)*, „Rozprawy habilitacyjne UJ”, Kraków.